

Mindegy, minden részlet-gáncs ellenére, egy mindenképp értékes és gondolatkeltő gyűjteménnyel van dolgunk, amelyért, a szerkesztőbizottságon kívül, Szalay Anna vállalja a felelősséget. Az elkáprázott olvasó csak köszönetet mondhat mindazoknak, akik ezen a monumentumon közreműködtek, s lassankint, olvasás közben és után, mintha az írók aprajánagyja, hivatottak és választottak, a Múzsák s a közönség kedveltjei, a jó és rossz írók, a „would-be” írók és a vérbeliek egyetlen csillagképpé alakulnának, ahol a nagyobb csillagok adnának fényükből a kisebbeknek, a kisebbek kölcsönkérnék a nagy pályatársak világosságát, s egymást segítve, egymáson élve, adva és kapva, együtt építve egy soha el nem készülő architektúrán, a síron innen és a síron túl, egyfelől az állandóság és a folytonosság alapján, másfelől az egyre újratekzdés ösztönétől vezetve, előbb-utóbb mindnyájan egyazon respublika tagjai.

GYERGYAI ALBERT

VÁLSÁGOK–VÁLASZTÁSOK

LACKÓ MIKLÓS KÖNYVE A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK
SZELLEMI ÁRAMLATAIRÓL

Ez a könyv jó példája annak, hogy a nagy kollektív vállalkozások milyen mértékben lendíthetik előre a tudományt általában, de az egyéni teljesítményt, az egyéni kutatást különösen. A kötet a készülő, tíz kötetes nagy magyar történelem egyik – a két háború közötti időszakról szóló kötetének – összefoglaló kultúrtörténeti fejezete, s az ennek szakszerű, tudományos mélységű elkészítése érdekében írott néhány tanulmány. Nem az én feladatom megállapítani, mit s mennyit adott hozzá történeti tudatunkhoz Lackó újabb kutatásaival; de

azt nyugodtan állíthatni, hogy mind költúrtörténeti összefoglalása, mind a résztanulmányok két nagyobb blokkja a népi mozgalomról és a korszak két legmarkánsabb magyar marxista gondolkodójának, Lukácsnak és Révainak a szellemi fejlődéséről előrelépés a magyar irodalomtörténetírás szemszögéből nézve is; a történész eredményei jelentősen gazdagítják az irodalomtörténetírás lehetőségeit, s a tárgyalt kérdésekben mintegy az irodalomtörténeti kiindulópontot emelték magasabb szintre.

Ezek a tanulmányok – s elsősorban éppen a kultúrtörténeti összefoglalás – felvetik azt a kérdést, amely tulajdonképpen már hosszabb ideje érik és mind sürgetőbb aktualitását a legkülönbözőbb területeken érzik a szakemberek: nem jött-e el az ideje annak, hogy Domanovszky Sándor hajdani nagyméretű és magas színvonalú gyűjteményes munkáját, a *Magyar Művelődéstörténetet* új szellemi alapokon, más ideológiai bázison s jelentős, új részeredményekre támaszkodva újra írjuk? Azt hiszem, ma erre a feladatra kutatóintézeteinkben és egyetemeken, főiskoláinkon elegendő szellemi erő és jóra való akarat összpontosul; s ez a feladat már a szervezés fázisában annyi új szempontú kérdést tenne fel a legkülönbözőbb területek szakembereinek, hogy ez valamennyi szakterület számára frissítő és horizont-tágító erőként hatna, egyben a különböző humán területek meg a tudománytörténet révén a különböző természettudományok szakemberei közötti, a jelenleginél szervezesebb és magasabb színvonalú együttműködés alapjait vetné meg.

Lackó könyvében az ideológiai-politikai áramlatok magyarországi alakulásáról szóló fejezet tudtommal először ad ilyen rendszeres és szervezett képet a harmincas évek magyar szellemi életéről, elsősorban az ideológiai életre, mozgásra figyelve. Különösen dicséretesnek tartom rendező elvét, vagyis hogy a politikai színpépen jobbról balra tart, ezáltal is nyomatékosítva azt a tényt, amelyet deklarációinkban nem győzünk hangsúlyozni, de elemzéseinkben nem mindig vesszük figyelembe,

hogy ti. ebben a döntő másfél évtizedben az uralkodó szellemi irányzat Magyarországon a jobboldali ideológia és politika volt, s hogy a látótér közepét ezek s ezeknek az egymással vívott csatározásai foglalták el. Ugyanígy igen nagy jelentőségű az a felismerése s mindvégig következetesen alkalmazott eredménye, hogy a harmincas évek elején-közepén, részben hazai, részben nemzetközi események és fejlemények következtében mind a jobboldali, mind a baloldali mozgalmak és ideológiák jelentős átalakuláson mennek át, új mozgalmak tűnnek fel, s ezek elszívják az erőt és a követőket azokról az irányzatokról vagy mozgalmaktól, amelyek erre a megújulásra nem, vagy nem eléggé képesek.

Kitűnő portrék sora, árnyalt és a belső mozgásokat érzékenyen nyomon követő elemzések kísérik-nyomozzák végig az egyes mozgalmak, irányzatok történetét. Nincs is ezzel semmi vitám – ha csak az nem, hogy a folyamatok ismertetésében és árnyalt elemzésében nem megy végig a keserű úton, amely az ellenforradalmi Magyarország szellemi, erkölcsi és anyagi összeomlásához vezetett. Kb. 1941 táján az elemzés véget ér. Egyhelyütt a szerző úgy emlékezem ki is mondja, hogy 1941 volt a fordulópon t a magyar értelmiség útján. 1941 kétségtelenül világtörténelmi fordulópon t volt, de ha emlékeim nem csalnak, a magyar értelmiség tudatának alakulásában 1942–43 tele, pontosan a voronyezsi összeomlás és a sztálingrádi csata jelentősebb fordulat volt. Elég csak arra gondolni, hogy az 1942 őszén meghaló Móricz Zsigmond utolsó írásaiból, jegyzeteiből milyen mély politikai pesszimizmus süt, míg a sztálingrádi győzelem után a magyar értelmiség még gondolkodni képes részében milyen új irányulások, átrétegződések jönnek létre.

Említettem a kitűnő portrékat, pályaképeket. Ezek közül jobboldalon kiemelném Milotay eszmei röntgenképét, Szekfü Gyuláét és Pethő Sándorét; baloldalon pedig elsősorban Mónus Illését. Azt hiszem, a róla szóló résszel nemcsak neki szolgálatunk igazságot, hanem az igazságnak is nagy szolgálatot teszünk. De a portrékról szólva kettőt erősen hiányolok: Klebels-

berg Kunóét és Hóman Bálintét. Nem mintha műveikben jelentős ideológusok lettek volna – Lackónak Hómanról a tudománytörténeti részben néhány találó szava van –, hanem mert aktív politikai tevékenységük, irányító és szervező szerepük következtében nagy kultúrpolitikai, sőt ideológiai kisugárzásuk volt. Ennek a sommás és külön összefoglalása igen szükséges lenne. Ha hiányzik, nyilván nem róható fel egyedül a szerzőnek, hanem az ilyen irányú kutatások hiányának. Azt hiszem, mielőbb meg kellene indulni a kutatásoknak e téren, hogy a két háború közötti korszak két legmarkánsabb kultúrpolitikusanak a mértéktelen alá- és túlbecsüléstől mentes, igazi politikai-eszmei arculatát megismerhessük.

Némileg halkabban említem, hogy Szabó Dezső kimaradt az ideológiai színeképből, illetve csak mint ihlető forrás jelenik meg Németh László, Féja Géza szellemi portréjában. Kétségtelen, hogy Szabó Dezső tömegbefolyása az értelmiségi fiatalokra a húszas években volt; a harmincas évekre a szabódezsőizmus némileg szekta-jelleget öltött. De a kisugárzása még ekkor is jelentős volt és társadalmi bázisa is megváltozott némileg; szellemi-politikai arculata pedig jelentős változáson ment át. Ellenforradalmár önmagát nem tudta átugorni; de ellenforradalmi radikalizmusából sokmindent őrzött, amit már a hatalomban lévők vagy a hatalomra törők elfeledtek vagy elvetettek, s ennek következtében sokmindent szinte elsőként észlelt a különböző veszedelmekből. Hogy mást ne említek: egy pillanatig sem ült fel Gömbös demagógiájának, mely pedig annyi jó szellemet és szándékot csábított tévútra – erről Lackó egyik külön kitűnő tanulmánya szól.

A másik oldalon a szabadkőművesség említetlenül hagyását hiányolom. Vitathatatlan, hogy a szabadkőművességnek Magyarországon a húszas-harmincas években – amikor illegálitásban vagy félillegálitásban szorult – összehasonlíthatatlanul kisebb szerepe volt, mint a század tízes éveiben; de még volt szerepe, s a baloldali színeké árnyalásához ez is hozzátartozik.

Az ideológiai-politikai áramlatokról szóló nagy fejezet második része a szorosabban vett művelődéstörténeti rész. Kitűnő a tudományos élet mozgásának a jellemzése; annak a folyamatnak a bemutatása és indokolása, ahogyan a társadalomtudomány különböző ágai a társadalmi mozgás következtében szerepet, helyet váltanak; ahogyan a jog helyébe a történelem lép nemzeti tudományként, ahogyan az irodalomtörténet, a szociográfia előtérbe kerül, a filozófia, közgazdaságtudomány háttérbe szorul; s ahogy egy új, tisztavirágéletű szociológiai ág, a „magyarságtudomány” ki- és elvirágozik. Igen fontos és új meglátása a szerzőnek, hogy e korszak tudományos életét a hivatalosan kívüli tevékenység jellemzi, mely csak igen tágra értelmezhető ellenzékinek, bár hatásában kétségtelenül a hivatalos tudomány tekintélyét rombolta, s ennyiben ellenzéki volt.

Teljesen meggyőző mindaz, amit a szellemtörténetről mond és ír. Itt pusztán két névre tennék nagyobb hangsúlyt: Thienemann Tivadaréra, akit Lackó meg sem említ, holott a szellemtörténeti irányzat meghonosításában és elfogadtatásában igen fontos, ha ugyan nem döntő szerepe volt; és Zolnai Bélára, akinek Thienemannal együtt az a szerepe is megvolt, hogy mintegy hidat képeztek, vagy közlekedő edényként működtek a hivatalos tudományosság és a hivatalosan el nem ismert, de egyre nagyobb szellemi súlyra szert tevő modern irányzatok művelői között.

Az irodalmi élet képe természetesen az adott keretek között csak sommás lehet. Így is teljesnek és meggyőzőnek teszük. Kitűnő, ahogyan szinte természetesen emelkedik az egész bemutatás csúcsára József Attila s mindaz, amit ő hozott a magyar irodalomnak. Jó a Nyugat–Napkelet szembesítése is, bár ez emlékeim szerint inkább a húszas évek-végi helyzetet rögzíti s a harmincas évek elejére-közepére a Napkelet jelentősége erősen lecsökkent s azt más folyóiratok vették át.

Igen fontos új hozama a dolgozatnak az a polémia, amit az „újrealizmus” érdekében, az „újklasszicizmus” elnevezés ellen folytat; érvelése meggyőző, mert az újrealizmus a valóság és a

műalkotás új viszonyára tereli a figyelmet, míg az újklasszicizmus inkább a mű és formája viszonyát teszi elsődrendű szemponttá. Ugyancsak fontos új felismerése Lackónak az esszé divatának (s így az esszéíró nemzedék felléptének) mélyebb mozgatóereje: hogy az esszé ebben az időben az ideológiai-politikai közlés szemérmes megjelenése s ezért válik egy eszmei válsághelyzetben számosak fő kifejezési formájává.

Mindaz, amit Lackó Kassákról elmond, jó és helyes; de nem helyes a magyar avantgard húszas évekbeli történetét a magyar művészeti emigrációra korlátozni. Bármilyen vékony szálon is, de itthon is megmaradt s Raith Tivadar Magyar Írásában organuma is volt egy ideig az avantgardnak — igaz, hogy egy erősen depolitizált, s jelentős tehetséget fel nem mutató avantgardnak.

A tudományos és irodalmi élet ismertetése után nagyon hiányzik egy akár rövid összefoglalás a korszak könyvkiadásáról. Részben azért, mert enélkül pl. az újabb nemzedékek aligha érthetik meg, hogyan és miért vállalkozott az Athenaeum a *Magyarország felfedezése* sorozatra; e sorozat és Cserépfalvi kiadói tevékenysége nélkül a szociográfiai irodalom népszerűsége nem érthető; e kiadók s a Magyar Élet kiadó tevékenységének megismerése nélkül nem átlátható az a nyomdai bázis, mely a népi írók népszerűségét oly hatékonyan szolgálta. S ez csak egyetlen vonulat az ennél sokkal gazdagabb színekéből; ennek bemutatása nem lehet teljes, legalábbis a nagyobb kiadók és tevékenységük ismertetése nélkül.

A zenei élet ismertetése is igen színvonalas és jó hangsúlyú. Fontos új eredményének tartom — ha talán nem is a szakirodalomhoz, de a köztudathoz képest s egy ilyen összefoglalásnak a tudatformáló szerepe az elsődrendű —, hogy joggal helyezve Bartókot és Kodályt a korszak zenei teljesítményének csúcsára, nem a kettő azonosságára, hanem az őket elválasztó művészetfelfogásbeli és alkotói, alkatbeli különbségekre veti a hangsúlyt. Igen fontos és jó az is, ahogyan Dohnányi Ernő pályáját, érdemeit és gyengéit ismerteti; sajnálatos azonban,

hogy nem is említi Lajtha Lászlót, aki mint népzenekutató is, mint zeneszerző is jelentős volt. Jelentősége nem mérhető Bartókéval, tán Kodályéval sem; viszont sajátos, egyéni szint és magas színvonalat képviselt franciás zenei műveltségével, a folklóre és a modern francia zene eredményeinek összeötözőzésére tett sikeres kísérleteivel.

Mivel a zenei életen belül említi az Operát is, s azzal összekapcsolva a balettet, megemlítem Millos Aurél neve hiányát, akinek rövid, de a magyar balettművészet szempontjából nagyjelentőségű időszaka volt a magyar Operánál, valamint a hivatalosan kívüli tánc- és mozdulatművészet megemlítését, melynek zöme Madzsar Alice személye körül zajlott, s mely éppen rajta keresztül közvetlenül kapcsolódott a baloldali mozgalmakhoz, elsősorban az illegális kommunista párthoz.

A képzőművészeti élet főbb iskoláinak, irányzatainak és jelentős alakjainak ismertetésével megintcsak egyet lehet érteni. Magam talán élesebben bírálnám az olasz iskolát, rámutatnék a harmincas évekbeli ál-népies szobrász-iskola náci-német ízlésbeli és gyakorlati, valamint esztétikai kapcsolataira; de ezek csak árnyalatnyi, inkább ízlés- vagy temperamentumbeli eltérések köztem és a szerző között.

Ami viszont alig érthető, s aligha menthető, az a színházművészet teljes kimaradása a körképből. Illetve érthető: a szerző nyilván nem tudott e területen önálló kutatásokra vállalkozni, s megbízható, felhasználható részmonográfiára sem bukkant. Ez persze színháztörténeti kutatásainkat minősíti és újra egyszer felhívja a figyelmet arra, hogy e terület jelenlegi elhanyagoltsága tovább nem tartható fenn az egész magyar szellemi élet, történeti tudat súlyos kára nélkül; de ezen Lackó maga nem változtathat. Pedig a színházi életnek ugyanolyan mozgalmas és érzékeny ítéleten átszűrt képe, mint a többi művészeti ágaké, nagyon hiányzik; nemcsak azért, mert ami ott s akkor történt, többé-kevésbé jelentős volt, hanem azért, mert – mint annyi más területen is –, ez közvetlen előzménye és gyökere mindannak, ami ezen a területen a negyvenes-ötvenes években történni fog.

Ez egyébként, önértékének hangsúlyozása mellett rámutat a vállalkozás önmagán túlmutató jelentőségére. A felszabadulás után sokunkban élt az illúzió: mindent, ami volt, eltöröltünk, tiszta lappal indulunk. Előbb vagy utóbb, könnyebben vagy fájdalmasabban mindenkinek rá kellett ébrednie: a múltat nem lehet törölni, akarva-akaratlanul velünk jön; ártó erőit csak úgy lehet hatástalanítani, pozitív erőit úgy lehet hasznosítani, ha valóban kritikailag sajátítjuk el, tudatosítjuk azt, ami volt, s azt nyíltan és habozás nélkül mai tudatunk mérlegére tesszük. Így juthatunk el a „megőrizve megszüntetés”-hez; s ezen az úton fontos és magasszínvonalú teljesítmény Lackó kultúrtörténeti fejezete; ezért üdvözlöm örömmel.

Mindezideig dicsértem a kultúrtörténeti fejezetet s kiemeltem a tízkötetes történelemkönyv, mint vállalkozás jelentőségét. Lackó könyvében továbblépve, s pusztán az ő anyagára szorítkozva is mindez újra problematikussá válik. Következő tanulmányai – a két nagy tanulmány, amelyeket a népi mozgalom történetének szentelt s a másik kettő, amelyek a Blum-téziseket, illetve Révai 1931–34 közötti ideológiai-politikai fejlődését tárgyalják – annyival izgalmasabbak, anyagukban is, megírásukban is magukkal ragadóbbak, annyi új és további kutatás lehetőségét tárják fel vagy sejtetik meg, hogy az olvasóban felmerül a kérdés: valóban az optimális megoldás volt-e most egy nagy szintézisre koncentrálni az erőket, s nem a részvizsgálatok, a résztanulmányok sokaságát kellett volna tervezni és segíteni, résztanulmányokét, amelyek – mint itt is – az elkészítendő összefoglaló nélkülözhetetlen előmunkálatai?

E tanulmányok ismertetésétől talán még inkább eltekinthetünk, mint az összefoglaló fejezetétől. Már folyóirat-közlésük is általános feltűnést keltett s kötetbeli közreadásuk úgyszintén; aligha van a szakma vagy a problematika iránt érdeklődő, aki ne ismerné ezeket. Viszont érdemes hangsúlyozni azt, hogy Lackó – e tanulmányok a bizonyság – a történetírás eszköztáranak minden eljárásban otthonos: a népi mozgalom

történetéről szóló írások, különösen *Az Új Szellemi Front történetéhez* szinte iskolapéldája a modern anyagon végzett forráskutatásnak és kritikai forráselemzésnek, míg a Lukácsról és Révairól szólók, különösen a Révai Szabó Ervin-tanulmányát elemző dolgozat a szövegkritikai módszer jó példája lehet történész, irodalmár számára egyaránt. Azért is példászerű ezeknek a módszereknek az alkalmazása Lackó kezén, mert egyik kutatási módszer' sem válik öncéllá, mindegyik egy magasabb cél eszköze csak; a történeti eseménysor forráskritika segítségével való rekonstrukciója a politikai mozgás pontos megismerését szolgálja, s a szövegkritika az alkotó ideológiai fejlődésének, állapotai összevetésének eszköze. Így használva s ebben az értelemben kiderül, hogy a forráskritika is, a szövegfilológia is ideologikus tudományágak lehetnek, amennyiben ideológiailag felkészült, s az ideológiai következtetésektől vissza nem riadó tudós használja egy magasabb cél érdekében őket.

Nem tudnám jobban méltatni a népi mozgalomról szóló tanulmányokat, minthogy ezek immár nem megkerülhetők: aki a korszakról, vagy bármelyik alkotójáról írni fog a jövőben, ezekkel az írásokkal szembesülnie kell, s egyetértve vagy vitázva állást foglalni. Csak bámulni lehet azt a szigorú önfegyelmet, amellyel Lackó e sokrétű anyag vizsgálatánál saját szakterületére, saját szakmája módszereire korlátozza magát; hogy az írókat, akikről szó esik, csak mint homo politicus-okat vagy legfeljebb mint homo ideologicus-okat veszi számba, vizsgálatát nyilatkozataikra, publicisztikai megnyilvánulásaikra korlátozza s egy pillanatra sem bocsátkozik az azonos korban keletkezett szépirodalmi művek vizsgálatába, megítélésébe. Példás ez a fegyelem, de egyben öncsonkító is: az írók primer funkciója azért mégiscsak a szépirodalom, s általában ideológiai-politikai álláspontjuk is teljesebben, bár néha rejtettebben nyilatkozik meg szépirodalmi alkotásaikban, mint közvetlen politikai tetteikben. Így még az irodalomtörténészekre vár a feladat, hogy Lackó tanulmányai alapján tovább lépjenek, s az

ezekben adott eredményeket a szépirodalmi alkotásokkal szembeesítsék. De azt hiszem, elsősorban Lackóra vár, hogy a népi mozgalom egész történetét megírja egyszer: azt az utat, amely a nemzedéki szerveződéstől az Új Szellemi Fronthon át a Márciusi Fronthoz, onnan a Parasztpárthoz, majd a Parasztpártnak a Hazafias Népfrontban való feloldódásához vezetett. S akkor arról is szólnia kell, amiről itt még reálisan nem nagyon eshetett szó, hogy a népi mozgalomból jobbra is vezetett út, és markáns tehetségek is jobbra züllöttek onnan; erre annál is inkább szükség lenne, mert az utóbbi időben az irodalomtörténészek ezeknek az utaknak inkább a mentetegetésére, mint valóságos elemzésére vállalkoztak.

Kitűnő, s a magam ismeretei szerint tökéletesen helytálló mindaz, amit Lackó a népi mozgalom indulásáról, szerveződéséről ír; az, ahogyan a három vezérlehetőség – Németh László, Féja Géza, Illyés Gyula – portréját megadja, s abból bontja ki: miért kellett és lehetett Illyésnek a vezéri szerepet magához ragadnia. Azzal meg, hogy Illyés ideológiai helyét a „jakobinus nacionalizmus” fogalmával karakterizálja, meggyőződésem szerint a pálya s az életmű értelmezésének kulcsát adja meg.

S a portré-találatokat tovább sorolhatnánk: Kozma Miklóst joggal emeli ki a történelmi feledés limbusából s találó a Gömbös-portré is; kiemelkedő mindaz, amit Zilahyról ír és nemcsak rá vonatkozik az a finom tollal elvégzett határvonalhúzás, amelyet a tudatos fasizmus és a dezorientáltság, a tájékozódni nem tudás között elvégez. Lábjegyzetbe szoruló megjegyzés, de megint további kutatásoknak adhatja kulcsát az az észrevétele, amely Szabó Lőrinc és Ezra Pound közötti lényegi rokonságra villant rá: a szélsőséges individualizmusból a legrosszabb fajta közösségbe optálás logikájára.

E részeredményeket önmagukban is nagy eredménynek tarthatjuk; de ezeknél fontosabb az a felismerése, hogy a népi mozgalom a gondolat és érzelem baloldali elemeit mozgósította a jobboldal által mozgásba hozott talajon, magát ugyanakkor balról elhatárolva. Vagyis – hogy egy, a francia szürrea-

lizmusról szóló memoár-kötet címét alkalmazzuk —, „forradalom nélküli forradalmárok” mozgalma volt ez; s a párhuzamot még növeli, hogy Illyés politikai és művészi iskoláztatásának nem jelentéktelen osztályait éppen a francia szürrealistákkal szoros kapcsolatban járta ki.

Párttörténeti és ideológiatörténeti kérdésekben kevésbé járatos lévén, elsősorban olvasói ítéletemet szeretném elmondani: mennyire izgalmasnak, érdekesnek tartottam a fejtegetést minden lépését, mennyire tiszteltem a szerző rendkívül árnyalt, körültekintő fogalmazását s minden mozzanat higgadt mérlegelését az egész tárgyalásban.

A Blum-tézisekkel kapcsolatosan úgy tűnik, igaza van Lackónak abban, ha a felvázolt „direkt” demokráciában, melyet a kommunista párt vezet a szociáldemokrácia kirekesztésével — nem a népfront-gondolat közvetlen előzményét látja, hanem a messianisztikus szektarianizmus utolsó lépését. De vajon lehetett-e akkor, s abban a közegben messzebbre menni? Mint a következményekből látható, Lukács már ezzel is túllent a tűrhetőn: jó politikai gondolkodónak, de rossz politikusnak bizonyult.

A Révai-tanulmányok megint egy messzebb mutató igényt vetnek fel: talán eljött már az ideje egy teljes és reális Révai-pályakép megírásának. Révai tulajdonképpen máig a magyar mozgalom és marxista elmélet elintézetlen ügyei közé tartozik; mitizálása és denigrálása egymás mellett él, szinte egymásból táplálkozik. Lackó jelen dolgozatai azt bizonyítják, hogy meg lenne benne a tudás és tapasztalat ennek a pályaképnek a reális megrajzolásához, nagy eredményei és nagy hibázásai körültekintő megítéléséhez Itt adott tanulmányai: egy a maga s a mozgalom útját kereső forradalmár belső vívódásainak röntgenképe — melyet olyan lemezokről csalt elő, amiknek elsőrendű szerepük az lett volna, hogy éppen ezt a vívódást és útkeresést eltakarják. S éppen ebben: ahogyan ezt a munkát végrehajtja, ahogyan ebben belső és külső helyzetet, a nemzetközi és a magyar mozgalom állapotát és egymásra való hatását

kimutatja, végez egészen kiemelkedőt; olyan munkát, mely szinte követeli, hogy a teljes pályaképhez is ő lásson hozzá.

Mint Lackó Miklósnak már korábbi tanulmányainál észrevehettük, ebben a kötetében is egy önálló arcélű, kitűnő felkészültségű, érett ítéletű történettudós nyilatkozik meg. Hozzájárulása mind a legújabbkori magyar történelem, mind a modern magyar irodalom folyamatainak ismeretéhez igen jelentős, vitatható vonásaival is továbbgondolásra, a bevett ítéletek újragondolására készítő. Tanulmányaiban legalább három rendkívül aktuális és nagyjelentőségű monografikus munka alapjait vetette meg, körvonalait rajzolta fel. Reméljük, lesz ideje, ereje és alkotókedve megírni neki magának mind a hármat. (Gondolat, 1975)

NAGY PÉTER